

Любов Прокоф'єва

ІДЕЯ НАРОДНОСТІ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ У ПОГЛЯДАХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПРОГРЕСИВНИХ ДІЯЧІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

В статті проаналізована історико-педагогічна спадщина вітчизняного громадсько-педагогічного руху 2-ої половини ХІХ століття, окреслено основні причини виникнення громадсько-педагогічного руху в Україні, які можна поділити на суспільно-політичні, суспільно-економічні, педагогічні; розглянуто особливості трактування ідеї народності освіти та виховання у поглядах вітчизняних прогресивних діячів – представників різних педагогічних течій – буржуазно-ліберальної, революційно-демократичної, національної.

Ключові слова: історія вітчизняної педагогіки, національне виховання, громадсько-педагогічний рух, народність виховання, народна школа.

ХХІ століття ставить перед українським суспільством вимоги щодо інтеграції в європейський і світовий освітній простір, що потребує нової особистості з планетарним мисленням, яку можна виховати тільки на національному ґрунті (національній історії, народних традиціях). Такі стратегічні напрями освіти окреслені в Державній національній програмі «Освіта» Україна ХХІ століття, Концепції національного виховання, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції громадянської освіти в школах України.

Сучасне рішення вказаного завдання неможливе без урахування відповідної історико-педагогічної спадщини, накопиченої, зокрема, в межах вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ століття, використання якого дозволяє зберегти духовне коріння української нації, використовувати позитивні традиції минулого та реалії сьогодення, використовувати зразки відданого служіння вітчизняної інтелігенції своєму народові.

Важливе значення в рамках досліджуваної проблеми має педагогічна спадщина вчених, громадських діячів, педагогів, письменників – М. Драгоманова, О. Духновича, В. Каразіна, М. Костомарова, І. Котляревського, П. Куліша, М. Максимовича, І. Франка, Т. Шевченка. Педагоги та громадські діячі минулого висвітлювали актуальні для свого часу проблеми розвитку національного, громадянського виховання – патріотизму, громадянських почуттів як складової частини національної системи виховання, висували ідею «свідомого громадянина», патріота

своєї Батьківщини.

У сучасній вітчизняній педагогічній науці багатогранні аспекти системи виховання та освіти в історико-педагогічному аспекті знаходимо у працях І. Беха, П. Ігнатенка, О. Сухомлинської, К. Чорної та ін.

Мета статті – проаналізувати особливості трактування ідеї народності виховання представниками різних педагогічних течій другої половини ХІХ століття.

З'ясуємо сучасне поняття національного виховання. Згідно нормативних документів, національне виховання – це історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь»

Соціальний досвід має національні особливості (традиції, погляди, звичаї, світогляд тощо), бо кожен народ творить свою систему виховання, яка відповідає характерним рисам його народності. Виховання, створене самим народом, має виховну силу, якої немає в найкращих системах, що ґрунтується на абстрактних ідеях чи запозичені в іншого народу, – підкреслював К. Ушинський. Він вважав, що «...виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її тілом, душею й розумом...» У процесі виховання у людини, першою чергою, формується світогляд і характер, а «...характер і є саме той ґрунт, в якому корениться народність». Народність українського виховання визначають його мова, побут, традиції, етикет, гумор тощо. Саме ці складові зумовлюють специфічні особливості системи виховання кожного народу. «Звертаючись до народності, виховання завжди знайде відповідь і допомогу в живому і сильному почутті людини, яке впливає набагато сильніше за переконання, сприйняті тільки розумом, або за звичку, вкорінену страхом покарань ... виховання, коли воно не хоче бути безсильним, має бути народним» [3, с. 512].

Саме народність є тією силою, яка рухає стрижневу основу виховання, бо народне – це кришталево чисте, правдиве, високоморальне, глибоко гуманне, вічне і завжди сучасне. Національне виховання набуває особливого, морального смислу, оскільки сприяє розвитку духовного світу людини, готує її до життя, до служіння Батьківщині, народові. А для того, щоб своєю життєвою справою здійснювати волю націй, не досить лише одного бажання чи переконання. Необхідно мати ще відповідні знання й уміння. Школа, педагог, держава, які недостатньо чи погано виховують і навчають підростаюче покоління, чинять злочин. Національне виховання – суворий обов'язок перед народом. Вагомий внесок у створення національної системи виховання в Україні зробили Г. Сковорода, К. Ушинський, О. Духнович та ін.

У рамках означеної мети розглянемо особливості трактування ідеї

народності виховання представниками ліберально-буржуазного, буржуазно-демократичного, революційно-демократичного та національного напрямків вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX століття. Адже, саме цей період нашої історії визначається суспільно-економічними перетвореннями, розвитком національної ідеї та боротьбою за національну школу, розвитком наукових і педагогічних пошуків в системі вищої освіти, народженням нової культурно-педагогічної традиції і прогресивних педагогічних течій.

Аналіз науково-педагогічної літератури дає можливість окреслити основні причини виникнення громадсько-педагогічного руху в Україні, які можна поділити на суспільно-політичні (існування в країні феодальної залежності для мільйонів мас народу, політичні події 50-х років XIX століття у Європі); суспільно-економічні (існування кріпосницьких стосунків); педагогічні (невідповідність вузько станової системи освіти, недостатня увага суспільства у вихованні людини-громадянина, панування у навчальних закладах політичного наглядю, паличної дисципліни, застосування догматичних методів навчання, відсутність системи підготовки вчителів для народних шкіл та крайня нерозвиненість народної освіти). Саме такі причини сприяли виникненню громадсько-педагогічного руху у 50–60-тих роках XIX століття, провідними ідеями якого були приведення школи у відповідність із потребами суспільного розвитку, створення масової народної школи, в якій втілювалася ідея народності виховання та освіти, гуманізації всіх сфер шкільного життя. У 60-х роках XIX ст. передові педагоги України виступили проти станової школи з її муштрою і відривом від життя, теорії від практики. Вимогам реформи початкової, середньої і вищої школи, а саме – розвиткові жіночої освіти, боротьбі за українську національну школу, запровадженню ефективніших методів навчання у середній та вищій школі стало приділятися значно більше уваги [10, с. 100].

В кінці XIX століття набувають виразності основні форми громадсько-педагогічного руху, серед яких окремо вирізняються просвітницькі товариства та організації. Учительські товариства взаємодопомоги, з'їзди з питань народної освіти при громадських організаціях непедагогічного характеру, з'являється педагогічна і громадсько-політична журналістика. Суспільно-педагогічний рух 60-х років був не однорідним. Педагоги, що належали до різних напрямків, трактували питання з своїх класових позицій. Педагогічна думка середини та кінця XIX століття була представлена відомими діячами громадсько-педагогічної думки М. Пироговим, Л. Толстим, М. Корфом та ін. (буржуазно-ліберальний напрямок), К. Ушинським, В. Водовозовим, М. Буняковим та ін. (буржуазно-демократичний напрямок), М. Чернишевським, В. Белінським, Т. Шевченком (революційно-демократичний напрямок), О. Духновичем, П. Кулішем, Л. Головацьким та ін. (національний напрямок).

Трактування ідей народності виховання та уявлення про шляхи

розвитку народної школи представниками різних напрямів руху були достатньо своєрідними – від виховання істинного християнина, вірного «царю и Отечеству» до виховання людини-борця за соціальну справедливість на основі здобутків культурно-освітньої спадщини княжої і козацької доби, патріотизму та народності [6].

Так, ліберально-буржуазна течія громадсько-педагогічного руху в Україні розглядала створення народної школи шляхом прийняття державного закону про загальну початкову освіту, за яким її зможуть отримати всі, у кого є мінімум матеріальних можливостей та здібності. Основною метою народної школи є виховання істинних людей з розвиненими розумовими здібностями, свободою думки, здатних до самопізнання та самопожертви [10, с. 100].

На важливість створення такої школи вказував видатний вчений, лікар, М. Пирогов (1810–1881 рр.), який увійшов в історію громадсько-педагогічного руху як теоретик в галузі педагогіки і організатор народної освіти. Його діяльність у м. Одесі, а потім у м. Києві мала великий вплив на розвиток педагогічної науки і народної освіти в Україні. У працях «О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений», «О публичных лекциях по педагогике», «Циркулярное предложение директорам училищ Одесского учебного округа», «Об изменении правил приема в благородные пансионы при гимназиях», «Університетське питання» та ін. він виступав за демократизацію керівництва школою та шкільною системою в цілому [8].

В статті «Питання життя» М. Пирогов формулює свої погляди на роль, значення та сучасний стан виховання, на його завдання і характер, наводить думку про те, що вихованню належить дуже відповідальна роль в житті суспільства в цілому і кожної особистості зокрема, що від виховання в значній мірі залежить майбутнє людини.

М. Пирогов відзначав, що сучасне суспільство не надає вихованню потрібної уваги, не піклується про забезпечення виховання правильним спрямуванням. Більше того, у вихованні підтримується якраз помилкова спрямованість. Найбільш суттєвим недоліком, а вірніше, вадою сучасного виховання, М. Пирогов називав становість освіти і виховання, вважаючи цю перешкоду несправедливою, такою, яка не відповідала інтересам держави, педагогіки і моралі. Він вимагав знищення становості. Не належність до якогось стану, а нахили і здібності до навчання і матеріальна забезпеченість – ось що, на його думку, повинно визначати фактичну можливість для кожного отримати ту чи іншу освіту [8].

На противагу діючому статуту і офіційній педагогіці, М. Пирогов у ряді статей обґрунтовує ряд принципів навчання у дусі демократичної педагогіки: виховуючого навчання, поєднання наочності і слова, диференційованого підходу до методів навчання і виховання, урахування

індивідуальних особливостей, боротьба з формалізмом у навчанні, підвищення ролі вчителя в навчально-виховному процесі.

М. Пирогов вважав, що необхідного покращення життя можна досягти шляхом широких соціальних перетворень, в основі яких повинні бути радикальні зміни системи освіти і виховання, розвиток освіти і науки в Україні. Його вимоги щодо ліквідації станового характеру системи народної освіти, відкритого доступу в середню і вищу школу широким масам трудящих, ідея гармонійного розвитку усіх вроджених «сил народу» висунули М. Пирогова в ряди видатних громадських діячів.

Усвідомлюючи значення освіти серед українського населення, на важливість реформування навчально-виховного процесу середньої та вищої школи вказував М. Костомаров (1817–1885 рр.) – фольклорист, історик, професор-викладач, письменник.

Слід відзначити прогресивність педагогічної позиції М. Костомарова – найвищі та вічні цінності людства – наука і освіта повинні належати народові, який в змозі сприйняти загальнолюдські освітні надбання лише тоді, коли передача знань ітиме його рідною мовою. Своє кредо, як викладач історії університету, М. Костомаров сформулював досить чітко і конкретно: керуватися у дослідженні та викладанні історичного матеріалу народним життям у всіх його проявах і пропагувати серед юнацтва ідеї щодо вільного об'єднання рівноправних народів на взаємовигідних умовах.

Буржуазно-демократична течія громадсько-педагогічного руху другої половини ХІХ століття розглядала ідею земської школи як істинно народної, створеної самим народом. Метою такої школи є надання різнобічної освіти, формування світогляду та розвиток розумових здібностей майбутнього громадянина.

Неперевершену цінність для розвитку педагогічної науки мають погляди К. Ушинського (1842–1870 рр.). В основу педагогічної системи було покладено принцип народності, під яким розумів своєрідність кожного народу, нації, зумовлену їхнім історичним розвитком. Одним із елементів державного і народного життя педагог вважав громадянське виховання, зробив чимало важливих узагальнень, які з позиції сьогодення є надзвичайно актуальними – кожен народ, який хоче зберегти себе як націю і уникнути асиміляції, повинен мати власну систему національного виховання.

Вагомий внесок у розвиток земських шкіл пов'язаний з діяльністю М. Корфа, одного з блискучих діячів земського руху, який своєю самовідданою працею забезпечував провідну роль земських установ у державно-громадському управлінні освітою.

Працюючи членом, а потім головою Олександрівської повітової училищної ради, М. Корф виробив особливу форму земської школи, за що його називали «батьком земської народної школи», запровадив

імпровізовані з'їзди вчителів, своїм особистим прикладом викликав цілий потік матеріальних надходжень на користь земської освіти. «Система Корфа, школа Корфа, методи Корфа, прийоми Корфа в найкоротший час поширювалися низкою земських губерній», – так писав М. Чехов про діяльність видатного громадського діяча [12, с. 56].

Земські клопотання стосувалися запровадження навчання в початкових школах українською мовою, адже російська мова «майже зовсім не зрозуміла для наших селянських хлопчиків» [9, с. 39]. Таких клопотань від земств до міністрів та уряду надходило доволі багато. Їх зміст стосувався переважно таких питань: розширення в школах навчальних програм (вивчення рідної мови, природознавства, народних традицій, релігії та праці як основи навчання в народній школі), запровадження обов'язкового навчання та ін.

Революційно-демократична педагогіка вважала можливість побудови істинно народної школи у істинно народній державі. Представники цього напрямку громадсько-педагогічного руху вимагали соціальної, національної, статевої рівності у здобутті освіти, а також світського, наукового характеру освіти.

Ідеєю незалежності України та любов до неї, відданості своєму народові і злагоди в суспільстві пронизана творчість Т. Шевченка. Спрямовуючи свої зусилля на збереження української громадянськості в умовах російського самодержавства, Т. Шевченко висловлював думки про виховання людини-патріота, сильної своїми переконаннями, здатністю не відступати від них, наділеної святим почуттям любові до рідної землі.

Т. Шевченка, як громадянина і патріота не могли не хвилювати проблеми української школи. Т. Шевченко глибоко знав стан народної освіти. У ряді поетичних творів («Наймичка», «І мертвим, і живим...»), повістях «Близнецы», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием й не без морали», «Щоденнику» та ін.) він започаткував педагогічні ідеї, які значно вплинули на формування педагогічної думки в Україні [3].

Перш за все поет та громадський діяч обстоював право свого поневоленого народу на рідну школу, яка є засобом поліпшення життя народу, його пробудження й усвідомлення свого рабського стану. Народна школа, на думку Т. Шевченка, має бути доступною для всіх дітей. У ній діти мають одержувати міцні й глибокі знання, всебічно розвиватися. Рідна школа має задовольняти потреби свого народу і діяти на засадах народності. Велику роль у народній школі поет надає особі вчителя, справу якого вважає найвищою мірою благородною і серйозною. Народний учитель самовіддано служить людям, своїй батьківщині.

Високо цінували національний та громадянський дух наших співвітчизників, їхнє неугасиме прагнення жити вільно та незалежно громадські та освітні діячі України, представники національного напрямку

громадсько-педагогічного руху. Так, про українців, як про народ з високим рівнем національної свідомості, що здатен будувати і творити свою власну державу, але через історичні обставини був позбавлений такої можливості, із захопленням писав відомий громадський діяч П. Куліш (1819–1897 рр.). Поряд із вихованням національної гідності, почуттям любові до свого народу, його історичної спадщини, вчений великого значення надавав вихованню молоді в дусі народних та християнських традицій, що ґрунтуються на вірі в Бога та православних цінностях суспільного та особистого життя. Свідченням цього є громадська та літературна діяльність П. Куліша, спрямована не тільки на поширення освіти серед українського населення, але й виховання його найкращих гуманних устремлінь.

Значні здобутки на Закарпатті в царині виховної парадигми підростаючого покоління тісно пов'язані з іменем О. Духновича (1803–1865 рр.). Характерною рисою його педагогічної концепції була активна спрямованість на виховання людини-громадянина, патріота своєї країни. На думку О. Духновича, тільки в служінні народу, суспільству і світу полягає істинний сенс людського життя. Вивчення педагогічної спадщини О. Духновича дає підстави припустити, що трактування ідеї народності виховання з позицій виховання громадянина світу зумовлене тим, що О. Духнович жив і творив в добу австро-угорського панування, характерною рисою якого була денаціоналізація всього українськомовного населення Закарпаття.

Виховання активного і творчого покоління громадян можливе, на думку О. Духновича, лише за умов виховання останніх в дусі доброчесності. У розумінні педагога – це виховання молоді в дусі народоловства, громадянської активності та чесності.

Отже, аналіз історико-педагогічної літератури, архівних документів дозволив виявити основні причини появи громадсько-педагогічного руху у 2-й половині XIX століття, простежити еволюційні зміни у змісті, методах та формах виховання підростаючого покоління. В результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що на особливості трактування ідеї народності виховання та освіти представниками різних педагогічних течій впливали загальна суспільно-політична ситуація в країні, їхні класові позиції та погляди, можливість поширення освіти серед народу, боротьба за національну мову та культуру, розвиток книговидавничої справи, ідейне навантаження якої несло в собі великий виховний потенціал.

Перспективи подальших розробок у даному напрямку можуть полягати у площині вивчення діяльності недільних шкіл відповідного періоду, проблем здобуття жіночої освіти, особливостей поза навчальної виховної роботи з молоддю на національно-патріотичних засадах, яка здійснювалася в означений час зусиллями вітчизняної інтелігенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія : підруч. для вищих навч. закл.адів / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 558 с.
2. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1981. – 359 с.
3. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посібник для вищих навч. закладів / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 575 с.
4. Ганелін Ш. І. Історія педагогіки : навч. посібник для вищих навч. закладів / Ш. І. Ганелін. – К. : Радянська школа, 1941. – 404 с.
5. Глузман О. В. Педагогічна освіта в університетах України: історичний аспект (XIX – початок XX ст.) / О. В. Глузман // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 151–160.
6. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття): дис... д-ра пед. наук : 13.00.01 / М. Б. Євтух. – Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : 1996. – 70 с.
7. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посібник для вищих навч. закладів / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
8. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов – М. : Акад-я пед. наук РСФСР: Инст-т теории и истории педагогики. – 1953. – 752 с.
9. Нариси історії українського шкільництва 1905–1933 рр. : навч. посібник / упоряд. О. В. Сухомлинська. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
10. Сбруєва А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах: навч. посібник для вищих навч. закладів / А. А. Сбруєва., М. Ю. Рисіна. – Суми, 2000. – 207 с.
11. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт // Інститут історії України. – К. : 2003. – 340 с.
12. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX век / Н. В. Чехов. – М. : 1912. – 224 с.